

Biografi över Karl XII

Inledning

Under våra resor har jag funderat alltmer på vad Karl XII hade för strategiska mål med genomförandet av sina fälttåg så långt söderut som till dagens Ukraina och Moldavien. Enligt Einar Lyth, som forskat en hel del kring Stora Nordiska kriget, är det sparsamt med skriftlig dokumentation av kung Karls tankar och bedömanden avseende de långsiktiga nationella målen med de ständiga fälttågen under detta krig som till slut innebar att Sveriges roll som en Nordeuropeisk stormakt gick förlorad. Att kung Karl såg August den starke och tsar Peter som farliga fiender och som måste hållas stången är ganska tydligt men att riskera hela armén genom att marschera så långt söderut som till kosackernas land för att skapa allianser och finna en bättre väg till Moskava är betydligt svårare att finna rationella skäl till. Det är även en bedrift att kunna regera Sverige från en liten stad i Moldavien under mer än fem år. En intressant fråga är; Hur var detta möjligt? Målet med det norska fälttåget var att erövra Norge från Danmark men planeringen av fälttåget måste nog anses vara ett hastverk. Särskilt anfallet mot Trondheim med resultatet att i stort sett hela Carl Gustaf Armfeldts armékår bokstavligen frös ihjäl under och efter det olyckliga återtåget över Blåhammarfjällen vid juletid 1718 som för alltid kommer att benämnas "Karolinernas dödsmarsch".

För att ge er en ganska fyllig bakgrundsbeskrivning som kanske svarar på en del av de frågeställningar som kan ställas kring kung Karls strategiska mål bifogas ett redigerat omfattande underlag från Wikipedia som handlar om Karl XII liv och leverne.

Slaget vid Kliszów beskrivs utgående från en separat uppsats skriven av Per Iko från Försvarshögskolan. Uppsatsen har sedan kompletterats med diverse underlag från andra källor samt levnadsbeskrivningar av de fältherrar som hade huvudrollen under slaget.

Som framgår av redovisningen av slaget bidrog Värmlands regemente högst avsevärt till segern men som alltid är det viktigt att ha ett kritiskt förhållningssätt till källmateriel som är 300 år gammalt och som oftast är skrivet i efterhand. En uppgift som nog kan ifrågasättas är att Närke-Värmlands regemente endast förlorade en man under slaget trots att regementets bataljoner var i främsta linjen under hela slaget.

Även om kung Karls förmåga att beskriva tydliga strategiska mål kan ifrågasättas var han sannolikt en mästare på att använda taktikens grundbegrepp överraskning, kraftsamling, handlingsfrihet samt lokal överlägsenhet. Karolinerna anföll ofta direkt ur marschgruppering med begränsat artilleriunderstöd och med bibehållen handlingsfrihet att sätta in kavalleriet mot fiendens svagaste punkt.

Björn Tomtlund

Sammanfattning

Karl XII, född den 17 juni 1682 på Slottet Tre Kronor, död den 30 november 1718 i Fredrikshald i Norge, var kung av Sverige från 1697 till sin död. Huvuddelen av sin regeringstid tillbringade kung Karl i fält under Stora Nordiska kriget med syftet att försvara det svenska stormaktsväldet. Trots hans förmåga som fältherre och spektakulära inledande framgångar vände krigslyckan under slaget vid Poltava och början till slutet av Sveriges tid som en Nordeuropeisk stormakt kunde skönjas. Han genomförde också juridiska och skattemässiga reformer. Karl XII är den mest omdebatterade och omdiskuterade av de svenska kungarna, då bilden av honom varierar mycket i de olika verk som har skrivits om honom.

Karl kröntes till konung av Sverige vid 15 års ålder. Han var överbefälhavare för de svenska styrkorna under det Stora Nordiska krigets inledning mot trippelalliansen Danmark-Norge, Sachsen-Polen och Ryssland, som inleddes år 1700. Hans ledarskap och taktiska färdigheter bidrog till de svenska styrkornas inledande triumfer under kriget, och år 1706 hade han besegrat alla motståndare, utom Ryssland.

År 1707 ledde kung Karl sina styrkor i ett fälttåg mot Ryssland, som fick ett katastrofalt slut efter nederlagen vid Poltava och Perevolochna, som resulterade i flykten till Bender i Osmanska riket där han inrättade en exilregering. Han kom att stanna i Bender under fem år varefter han återvände till Sverige för att anfälla Danmark-Norge. Efter två misslyckade fälttåg blev han 30 november 1718 skjuten under Fredrikstens belägring. Sverige förlorade kriget, och hade efter fredsavtalen förlorat sin stormaktsställning i Nordeuropa till Ryssland. Det kungliga enväldet försvagades kraftigt och Sverige gick in i en period där makten samlades i riksdagen som kom att kallas för frihetstiden, som varade i ett halvt sekel tills det tog slut i och med Gustav III:s statskupp.

Han var son till Karl XI och Ulrika Eleonora d.ä., bror till Ulrika Eleonora d.y. samt kusin till August den starke, Fredrik IV av Danmark och Fredrik IV av Holstein-Gottorp. Han gifte sig aldrig och fick inga barn. Han efterträddes av sin syster Ulrika Eleonora, som i sin tur lämnade över kungakronan till sin make, Fredrik I.

Karl XII avporträtterad 1715 av Hyacinthe Rigaud.

Karl XII:s fullständiga titel på svenska löd: Carl med Guds Nåde, Sveriges, Götes och Vendes Konung, Storfurste till Finland, Hertig uti Skåne, Estland, Livland, Karelen, Bremen, Verden, Stettin, Pommern, Kassuben och Venden, Furste till Rügen, Herre över Ingermanland och Wismar, så och Pfalzgreve vid Rhen, i Bayern, samt till Jülich, Kleve och Berg Hertig. Greve till Valdens, Spanheim, Mark och Ravensburg och Herre till Ravenstein.

Barndomen

Karl XII föddes på slottet Tre Kronor den 17 juni g.s. (27 juni, n.s.) 1682. Hans far Karl XI skrev i sin almanacka:

Den 17 juni, som var om lördagsmorgonen klockan tre fjärdingar på sju, blev min gemål förlossad och födde en son. Gud vare därför innerligen tack och lov, som haver hulptit henne, han hjälpe henne snart till sin förra hälsa igen!

Karl XII föddes med segerhuva, alltså en del av fosterhinnan kvar på huvudet. Det ansågs vara ett mycket gott tecken, benämningen segerhuva kommer från att man trodde att barn som föddes så skulle få mycket lycka och stor framgång i livet. Karl XII fick en omfattande utbildning. Bland hans lärare märks särskilt professorn vid Uppsala universitet Andreas Nicolai (Norcopensis, adlad Nordenhielm), kanslirådet Thomas Polus, kammarherren Gustaf Cronhielm, ingenjööfficeren Carl Magnus Stuart och Strängnäs biskop Erik Benzelius d.ä.. Karl XII var ett begåvat barn och lärde sig latin, tyska och franska, samt fick goda insikter i de för denna tid viktiga teologiska frågorna. I fält lärde han sig senare också lite finska för att kunna göra sig förstörd också hos sina finska trupper. Särskilt intresserade han sig emellertid för matematiken och den militära undervisningen. Samtidigt som han fick god kunskap i allt som ansågs tillhöra en dåtida furstes vetande, fick han också god fysisk träning genom att han tidigt började delta i faderns jakter och långritter. Sedan den unge prinsens mor, drottning Ulrika Eleonora, hade avlidit 1693, och då hans far var mycket upptagen av rikets styrning, tog änkedrottningen Hedvig Eleonora hand om prinsens och hans båda systrars uppfostran. De tre kungabarnen kom genom detta att få starka band till sin farmor, som de genom livet stod mycket nära.

Förmyndarstyrelsen

Vid knappt femton års ålder blev Karl XII Sveriges kung efter faderns död den 5 april 1697. Den av fadern förordnade förmyndarstyrelsen utgjordes av änkedrottningen (med två röster) samt de fem kungliga råden: kanslipresidenten Bengt Gabrielsson Oxenstierna, Kristofer Gyllenstierna, Fabian Wrede d.ä., Nils Gyldenstolpe och Lars Wallenstedt. Samarbetet i förmyndarstyrelsen fungerade inte bra, delvis beroende på minnet av den hårda kritik som drabbat Karl XI:s förmyndare. Råden försökte nu skydda sig genom att ofta kalla in den unge kungen till överläggningarna och förmå honom att själv uttala sig i olika frågor. Senare väcktes dock tanken att det vore lämpligast att låta kungen själv överta regeringsansvaret. Vid den riksdag som med anledning av Karl XI:s begravning hade sammankallats till Stockholm i november 1697 framställdes inom adeln, under samförstånd med förmyndarna och rådet, förslaget att kungen omedelbart skulle förklaras myndig. Detta förslag godkändes också av samtliga stånd. Sedan förmyndarna nedlagt sitt uppdrag och ständerna den 13 december gett kungen sin hyllningsed, blev Karl XII den 14 december 1697 krönt i Stockholms Storkyrka. Vid ceremonin framhölls hans ställning som enväldig kung genom att han inte avgav någon kungaförsäkran samt att han själv satte kronan på sitt huvud. Själva kröningen förrättades dock av ärkebiskop Olaus Swebilius. Kröningsmåltiden intogs i Wrangelska palatset.

Fredsåren

Karl XII porträtterad 1697 av David Klöcker Ehrenstrahl.

Uniform buren av Karl XII i Fredrikshald den 30 november 1718, då han dog. Finns idag i Livrustkammaren.

Karl XII tillträdde som enväldig monark under ganska svåra inre och yttre förhållanden. Han gjorde då till sin regel att följa i sin fars fotspår i styrelseärenden; liksom även när det gällde arbetsdisciplin, enkelt levnadssätt och motion. Liksom sin far var han skeptisk till rådgivare och de gamla kungliga råden miste därför nästan allt inflytande. Kungen, som ju fortfarande

bara var ett barn, var blyg och skygg och slöt sig inom sig själv och avgjorde viktigare angelägenheter med endast sina utsedda förtrogna, Carl Piper för inrikes ärenden och Thomas Polus för utrikespolitiken. Med samma skygghet mötte han de ivriga uppmaningarna att han borde gifta sig med en dansk eller holsteinsk prinsessa, som omedelbart efter myndighetsförklaringen presenterades honom från olika läger. Sannolikt skapades redan nu hans senare olust till giftermålsplaner.

Ett kortare avbrott i Karl XII:s enstöriga liv inträdde när hans kusin hertig Fredrik IV av Holstein-Gottorp på våren 1698 kom till Stockholm för att fria till kungens syster, prinsessan Hedvig Sofia. Hertigen var vild och levnadsglad och lockade sin unge släkting till en del omtalade nöjen (det så kallade holsteinska raseriet) vilket dock upphörde när det nygifta hertigparet i september samma år lämnade Sverige.

I den inre styrelsen behöll Karl XII det regeringssätt som hans far grundat och utvecklat. De förhoppningar som några hyst under hans myndighetsförklaring, att han skulle minska sin makt samt avbryta reduktionen och lindra de hårda räfsterna, kom helt på skam. Redan från början tålde kungen ingen inskränkning i sin suveränitet, och dessa tendenser stärktes ytterligare under den senare delen av hans regeringstid. Fortsättningen av reduktionsarbetet avbröts visserligen i början av krigsperioden, med vad gällde det som redan skett gjordes inga ändringar. Karakteristisk är den rättegång mot en av rikets främsta män, Nils Bielke, som började 1698.

På det kyrkliga området var Karl XII hårt renlärig och gick också här i sin fars fotspår. Under kriget i Polen befallde han i en skrivelse (daterad 7 juni 1706) till rådet i Stockholm att de skulle ha noga uppsikt över pietister samt förbjuda svenska studerandes resor till de tyska akademier som var färgade av synsättet. Under år 1703 avslutades projektet med den nya bibelöversättningen som Karl XI påbörjade (Karl XII:s bibel).

I övrigt lade kungen ned mycket arbete under sitt första styrelseår på att minska den nöd som hade drabbat stora delar av landet genom en rad svåra missväxtår. Stora omkostnader blev det också för återuppbyggandet av Stockholms slott efter den stora branden där den 7 maj 1697. Vid det Stora Nordiska krigets utbrott fick dessa fredliga aktiviteter till stor del avbrytas. Den 16 april 1700 avreste Karl XII från Stockholm, som han sedan aldrig skulle få se igen. Under de följande åren brevväxlade han flitigt med rådet i Stockholm som han försökte leda från distans, men hans uppmärksamhet orienterades alltmer åt krigföringen och utrikespolitiken.

Utrikespolitiska vägval

Karl XII år 1700, målning av David von Kraft från 1706.

Även i utrikespolitiken sökte Karl XII vägledning från faderns politiska system. Grundpelarna var en neutral hållning i Västeuropas stora konflikter, vänskap med sjömakterna England och Nederländerna och om möjligt även med Frankrike. Slutligen måste Danmark hållas under uppsikt och försvagas genom allianser med huset Hannover och kraftigt understöd åt hertigen av Holstein-Gottorp.

Under 1698 förnyades Sveriges tidigare förbund med sjömakterna samt Danmark, och det slöts ett nytt med Frankrike. Samtliga var allmänt skrivna och angav egentligen endast den svenske kungens önskan att åt alla håll föra en fredlig och vänskaplig politik. Själv var Karl XII vid sitt regeringstillträde helt oerfaren på utrikespolitikens område, och under hela sin livstid var han genom sin rättframhet och ordhållighet främmande för den intriganta statskonst, som de olika furstekabinetten ofta försökte överlista varandra med.

Olyckligtvis var Sveriges diplomater i utlandet inte vuxna sin uppgift i denna farliga tid. Deras uppmärksamhet ägnades nästan uteslutande åt den gamla tvisten mellan Danmark och Holstein-Gottorp, vilken på försommaren 1697 ytterligare förvärrades, och var föremål för långa men resultatlösa underhandlingar under en kongress i Pinneberg. Understödandet av huset Gottorp mot Danmark blev även i fortsättningen en hörnsten i Sveriges utrikespolitik, utan att man tillräckligt uppmärksammade de konflikter från andra håll som framkallades.

Stora Nordiska kriget

Krigsutbrottet

Redan vid tiden för Karl XI:s död försökte Danmark i hemlighet knyta förbindelser med Ryssland, för att där vinna stöd mot Sverige. Den svenska regeringens energiska inskridande till Holstein-Gottorps förmån gav Danmark anledning att lägga ytterligare vikt vid denna förbindelse, vilken emellertid under tsar Peters långa västerländska resa (1697–98) inte gjorde några egentliga framsteg. I detta skede började August den starke, kung av Polen och kurfurste av Sachsen, understödd av den landsflyktige livländske adelsmannen och politikern Johann Patkul, dra upp planer för en erövring av Livland (de svenska besittningarna i Baltikum). Hans förslag om ett anfallsförbund mot Sverige fann god jord i Köpenhamn och Moskva samt delvis även i Berlin. Under sommaren och hösten 1699 förhandlades i djupaste hemlighet allianser mellan Danmark, Ryssland och kung August fram. I februari år 1700 angrep så de sachsiska trupperna Riga med närliggande befästningar, och i mars samma år inskred kung Fredrik IV av Danmark med väpnad makt mot hertigen av Holstein-Gottorp. Därmed hade Stora Nordiska kriget inletts, vilket skulle komma att vara ända till 1721.

Danmark

Om alla de hotande förberedelserna från Sveriges grannländer hade den svenska diplomatin inget att berätta, varför överfallet kom fullständigt oväntat. Karl XII beslöt att genast slå till hårt mot Danmark, medan Livlands försvar nödtorftigt stärktes genom att trupper skickades dit från Finland. Sålunda drev han hårt på utrustningen av flottan i Karlskrona, samt rekvirerade diplomatiskt stöd och flottstöd från sina allierade; England och Nederländerna. När de allierades flotta kommit till Öresund lyckades Karl XII, genom en av Hans Wachtmeister på kungens uttryckliga befallning företagen vågsam seglats genom Flintrännen i juli, förena sin flotta med denna, trots danskarnas försök att hindra detta. Den 25 juli 1700 genomfördes under kungens personliga befäl en lyckad landstigning vid Humlebæk med 4 300 man. Svenskarna mötte svagt motstånd, inför hotet mot Köpenhamn tvingades Fredrik IV att lyssna till sjömakternas krav. Den 8 augusti slöts freden i Traventhal med hertigen av Holstein-Gottorp, där Fredrik IV även förband sig att överge förbundet med Sveriges fiender.

Undsättande av Östersjöprovinserna

Segern vid Narva, målning av Gustaf Cederström från 1910.

När Karl XII efter denna snabba framgång förberedde en undsättningsexpedition till Livland nåddes han i Blekinge av underrättelsen att även tsar Peter förklarade krig och börjat belägra Narva. Sedan han den 6 oktober landstigit vid Pernau fick han veta att August den starke hade upphävt sin fruktlösa belägring av Riga. Karl XII skred nu i stället till Narvas undsättning. Vid ankomsten till trakten av Narva yrkade han på ett omedelbart angrepp på de ryska linjerna, och under ledning av Carl Gustaf Rehnskiöld vann så svenskarna den 20 november den lysande segern i slaget vid Narva, en av den svenska militärhistoriens största segrar. Under vintermånaderna, medan Karl XII övade sina trupper i trakten av Dorpat (själv residerade han i slottet Lais), stärkte kung August sitt förbund med tsar Peter genom ett personligt möte med denne i Birsen år 1701. Han avtvingade tsaren löfte om betydande subsidier och ryska hjälptrupper, och hoppades att därigenom bli i stånd att under sommarens fälttåg erövra Riga. Samtidigt med detta var det tänkt att tsar Peter genom anfall på Ingermanland skulle oroa svenskarna. Karl XII beslöt sig emellertid för att uppsöka och krossa kung Augusts egen krigsmakt i Kurland, och vände sig sålunda på sommaren 1701 mot trakten av Riga. Den 9 juli gick han över floden Düna med de svenska trupperna, och på flodens södra strand mötte han och besegrade den sachsiska armén i slaget vid Düna. Efter detta kunde svenskarna sätta sig i besittning av Kurland.

Krigspolitiska vägval

Vid denna tidpunkt utbröt det spanska tronföljdskriget som kom att omfatta i stort sett hela Västeuropa. Kriget pågick från 1701 till 1714. Alla parter som var engagerade i kriget försökte bygga allianser med stater som inte var krigförande. August den starke, kurfurste av Sachsen och vid tiden kung August II av Polen, bedrev ett dubbelspel på högsta nivå, och bjöd ut sina tjänster växelvis till parterna i konflikten. Samtidigt sände han fredsinviter till Sverige, allt under det att han arbetade hårt för att förstärka sin egen krigsmakt avsedd för Polen. På den svenska sidan höjdes nu åtskilliga röster, framför allt från Bengt Gabrielsson Oxenstierna, för att man borde sluta fred med kung August och försöka ingripa i den västeuropeiska konflikten. Karl XII betraktade emellertid, och detta säkerligen med fullt fog, utsikterna till en varaktig fred med kung August som ytterst små. Han hade heller ingen lust

att offra de möjligheter som nu tycktes finnas att tukta de farliga grannarna för en inblandning i den spanska konflikt som inte berörde Sverige. Karl XII gjorde därför till regel att i de västeuropeiska stridigheterna iaktta strikt neutralitet, dock under fasthållande av den för Sverige gynnsamma vänskapen med sjömakterna, för att kunna samla alla krafter mot kung August och dennes allierade tsar Peter. Av dessa båda ansåg han att August genom sin sachsiska krigsmakt var den mäktigaste, liksom han var den mest opålitlige, och han önskade därför slå så hårt mot denne att han för framtiden blev ur stånd att skada Sverige. Möjligheterna till detta visade sig nu finnas i det instabila inrikespolitiska läget i Polen alltsedan Augusts regeringstillträde.

Karl XII:s polska fälttåg

Bakgrund

August den starke hade vunnit den polska kungakronan med vapenmakt efter ett konfliktyllt kungaval. Till hans motståndare hörde Polens biskop, kardinal Mikael Radziejowski, ärkebiskop av Gnesen, samt det mäktiga huset Sapieha i Litauen. Dessa hade visserligen försonats med kung August 1698, men denna uppgörelse stod på osäker grund. August betraktade därför ett anfall mot Livland som ett gynnsamt tillfälle att både stärka sin auktoritet hos polackerna i allmänhet och i kombination med den påräknade hjälpen från tsar Peter fullständigt tygla de opålitliga elementen i Polen. De motgångar som han redan från början möttes av bragte emellertid dessa förhoppningar på skam. Augusts gamla motståndare, som uppriktigt gladdes över att hans makt försvagades, skyndade sig att betona att Polen inte deltog i kriget mot Sverige. Denna polska söndring utnyttjade Karl XII: han tillkännagav sin önskan att leva i fred med Polen, men förklarade att en nödvändig förutsättning för ett fredligt förhållande var att kung August detroniserades, vare sig detta skedde genom att han avlägsnades från tronen eller på något annat sätt förlorade sin makt. Således vände Karl XII sina vapen mot August, men inte mot Polen, och han uppmanade nu alla lojala polacker att medverka till dennes oskadliggörande.

"Världens tvenne mest opraktiska och ovärdsliga politiska enheter - förmodligen de enda i sin art - skulle utbyta åsikter och söka nå resultat: å ena sidan Polen, bestående av "200 000 suveräner", även i bästa fall en föga praktisk förhandlingspart, tiradernas, de tomma formalismernas, ögonblicksinfällens, förvirringens och hjälplöshetens inkarnation; å andra sidan kungen av Sverige, på sitt sätt lika opraktisk i politiska ting, orubblig ett med sin övertygelse och sina beslut, allt prats och alla kompromissers svurne fiende, svärdets, logikens och den abstrakte rättfärdighetens tyste representant. Polen skulle om det gick med på kungens tankegång, vinna Sveriges vänskap och hjälp samt befrias från Augusts anslag mot den polska friheten. Kungen skulle, om Polen visade sig resonligt, få sina gränser säkrade mot hot söderifrån, kanske också hjälp mot Ryssland." (Frans G Bengtsson)

Utan att göra kung Augusts avsättande till ett absolut villkor syftade dock Karl XII med alla sina åtgärder mot detta mål. Hans önskan var att skapa en så kraftfull polsk regering att denna

skulle klara av att hålla sig oberoende av de mot Sverige öppet eller hemligt fientliga grannarna, samt vid behov kunna samverka mot dessa. Detta polska rekonstruktionsarbete var synnerligen vanskligt genom de polska magnathusens opålitlighet och inbördes osämja samt det understöd som August erhöll från ryssarna. Dels direkt i form av ryska hjälpsändningar, dels indirekt i form av en välvillig behandling från tsarens sida, vilket möjliggjorde ostörda truppförflyttningar mellan Sachsen och Polen genom Schlesien.

Intåg i Polen

Fälttågen i Polen.

När Danmark hade tvingats till fred 1700, och den ryska armén hade besegrats vid Narva i november samma år, gick Karls plan ut på att slå den sachsiska armén. Detta var nödvändigt för att med relativt säkrad rygg kunna marschera mot Pskov och Moskva i syfte att besegra

Ryssland slutgiltigt. Den första planen gick alltså inte ut på att nödvändigtvis tåga in i Polen, då det skulle tillåta tsar Peter att föra krig i Sveriges rygg; mot Estland, Livland och Finland. Efter segern vid övergången av Düna 1701 ställdes kung Karl inför två alternativ mot bakgrund av att den sachsiska armén, trots förlusten, kunnat retirera med huvuddelen intakt. Karl hade nu att välja på att antingen tåga in i Polen och få ryssen i ryggen eller tvärtom. Han valde att invadera Polen - därmed så var fälttåget inlett.

Slaget vid Kliszów 1702 (redovisas separat)

Polska fälttågets avslutning

Redan före slaget vid Kliszów hade Karl XII haft tankar på att genom ett anfall på Sachsen snabbt betvinga sin motståndare. Han avstod emellertid från detta, dels på grund av sjömakernas (England och Nederländerna) påpekanden att en sådan operation in i det tysk-romerska riket skulle gynna den franske kungen Ludvig XIV, som genom det spanska tronföljdskriget låg i krig med den tysk-romerske kejsaren Leopold I. Dels avstod han från detta med hänsyn till att det var önskvärt att inom Polen organisera en allmän opposition mot kung August. Karl XII:s krigsrörelser under de närmast följande åren gick därför ut på att tillintetgöra Augusts polska resurser och de trupper som tillförts från Sachsen. Därigenom borde det stå klart för polackerna att den enda säkra vägen till fred var att definitivt avsätta kung August.

Efter slaget vid Kliszów lät kung Karl sina trupper vila ut i trakten av Krakow. I september bröt Karl sitt vänstra lårben då hans häst störtade och han blev låghalt för evigt. Under tiden hade kung August inte varit överksam. Han försökte samla sina anhängare i Sandomierz för att få till stånd en konfederation, och hade därefter gått längs floden Weichsel för att med vapenmakt hålla det opålitliga Storpolen i schack. August försökte även få stöd från kung Fredrik I av Preussen. Karl XII förföljde på våren 1703 kung Augusts armé, och besegrade det sachsiska kavalleriet i slaget vid Pultusk den 21 april samt inneslöt den starkt befästa staden Thorn, som efter en belägring tvingades att kapitulera den 4 oktober.

Genom sin maktställning vid Thorn förmådde kung Karl den preussiske kungen att i motsats till Augusts önskningar sluta förbund med Sverige, och likaså förnyade Karl sitt förbund med sjömakerna. Kung August försökte nu på riksdagen i Lublin i juni-juli 1703 samla polackerna omkring sig. Riksdagen i Lublin ökade dock den polska oredan genom att Storpolens ombud blev uteslutna under förevändning att deras land var i svenskarnas händer. I oktober slöt August ett nytt förbundsfördrag med tsar Peter med starkt stöd av ryska trupper i Polen.

Vojvoden av Posen, Stanislaw Leszczyński, organiserade då i protest mot detta nya fördrag en storpolisk konfederation. Denna vann efterhand växande anslutning, inte minst inför den hotande faran av rysk inblandning. De svenska vapnens tydliga övervikt förmådde konfederationen i Storpolen att söka beskydd av Karl XII, som under vintern 1704 hade vinterkvarter vid Heilsberg i Ermland. Även kardinal Radziejowski, som tidigare hade försökt

hålla sig mellan partierna för att själv kunna härska, fann sig nu nödgad att vända sig till svenskarna.

En generalkonfederation i Warszawa i januari-februari 1704 förklarade nu kung August avsatt från den polska tronen, och man förberedde ett nytt kungaval. Innan detta kom till stånd, lyckades dock August i Schlesien tillfångata den farligaste tronkandidaten, prins Jakob Sobieski, son till Augusts företrädare på den polska tronen, Johan III Sobieski. August höll Jakob Sobieski och dennes bror Konstantin Sobieski i förvar ända till freden i Altranstädt 1706. (Jakob Sobieski försökte långt senare, senast 1718, få sin äldsta dotter Kasimira gift med Karl XII.) Trots detta och trots att Augusts anhängare anordnade en motsatt generalkonfederation i Sandomierz, kunde en valriksdag till hållas i Warszawa i juni-juli 1704, och under skydd av de svenska vapnen kunde Stanislaw Leszczyński den 2 juli 1704 utropas till Polens kung under namnet Stanislaw I Leszczyński. En bidragande orsak till att detta kunde genomföras kan tillskrivas den diplomati som generallöjtnanten Arvid Horn bedrev.

Karl XII beslöt sig nu för att rikta ett slag mot de trakter där August hade sitt starkaste stöd, nämligen Lillpolen, (Galizien). Medan Karl XII stormade Lemberg (nuvarande Lviv i västra Ukraina), framryckte August mot norr och förenade sig med sina trupper från Sachsen under Matthias von der Schulenburgs och intog det nästan värnlösa Warszawa, där Arvid Horn blev tillfångatagen. Inför Karl XII:s hotande anmarsch gick August mot väster, med tanken att Schulenburg skulle återföra huvudstyrkan till Sachsen, under det att August med kavalleriet gick mot trakten av Krakow för att locka svenskarna efter sig. Karl XII lät sig dock inte vilseledas utan inledde en ilmarsch för att komma ifatt Schulenburg. Efter en stark marschprestation med väldiga dagsmarscher (500 km på nio dygn), hann de svenska trupperna upp den retirerande sachsiska armén vid Punitz, nära gränsen till Schlesien. Den 28 oktober 1704, med 3 000 kavallerister anföll och sprängde Karl XII den sachsiska häravdelningen. Sachsarna led betydande förluster, men besegrades inte fullständigt.

Under år 1705 växte anslutningen i Polen till kung Stanislaws sida, och den nye kungens kröning kunde fullbordas i september, varefter freden mellan Sverige och Polen slöts i Warszawa den 18 november. I freden tillförsäkrade sig Karl XII Polens stöd i kriget mot Ryssland och utverkade religionsfrihet åt de polska protestanterna.

Uppgörelsen i Sachsen

När stridigheterna mellan Sverige och Polen hade ordnats upp återstod för Karl XII att trygga den nya ordningen i Polen mot förväntade försök från den avsatte kung August och hans allierade tsar Peter att återta den polska kronan. Under de gångna åren efter slaget vid Narva hade tsar Peter varit sysselsatt med att rekonstruera sin illa medfarna armé. Hans i antal överlägsna stridskrafter hade med framgång bedrivit angreppskrig mot svenska östersjöprovinsernas fåtaliga försvarare. Efter Wolmar Anton von Schlippenbachs nederlag i slaget vid Erastfer den 30 december 1701 och slaget vid Hummelshof den 19 juli 1702 hade ryssarna i oktober 1702 tagit Nöteborg och i april 1703 även Nyenskans, samt vid mynningen

av floden Neva börjat grundläggandet av Petersburg som en blivande örlogshamn. Under juli och augusti 1704 hade dessutom Dorpat och Narva fallit. Däremot hade ryssarnas försök att driva ut svenskarna ur Kurland, och därigenom klippa av den direkta förbindelsen mellan östersjöprovinserna och den polska krigsskådeplatsen, stoppats av Adam Ludwig Lewenhaupts metodiska krigskonst, med segrar i slaget vid Jakobstadt den 26 juli 1704 och slaget vid Gemauerthof den 16 juli 1705.

För att nödtorftigt trygga sina framgångar i östersjöprovinserna var tsar Peter angelägen att stödja Augusts möjligheter att återta den polska kronan. Han hade därför sänt en betydande styrka till Polen. På senhösten 1705 träffades tsar Peter och August i Grodno (beläget i nuvarande västra Vitryssland) för att avtala om vilka strategiska åtgärder som närmast skulle göras. Medan Carl Gustaf Rehnskiöld bevakade Västpolen gick Karl XII vid nyårstiden 1706 i ilmarscher mot Grodno som inneslöt, där August ännu befann sig tillsammans med en rysk kår under befäl av fältmarskalk Georg Benedict Ogilvy. August och en kavalleristyrka lyckades bryta sig ut ur Grodno och skyndade därefter åt väster för att falla Rehnskiöld i ryggen, samtidigt som Rehnskiöld anfölls av en sachsisk-rysk armé under befäl av Matthias von der Schulenburg. Genom sin oförskräckta offensiv tvingade emellertid Rehnskiöld den sistnämnde till slaget vid Fraustadt den 3 februari 1706. Slaget, som bara varade i knappt två timmar, blev en stor svensk seger, och den sachsisk-ryska armén närmast förintades. Av 18 000 man förlorade Schulenburg 8 000 man i stupade och 7 600 som fångar, medan av Rehnskiölds 10 200 man endast 424 stupade.

I och med den svenska segern i slaget vid Fraustadt, där Närke-Värmlands regemente deltog med stor framgång, var faran från Sachsen avvärdad. Under tiden ”smälte” de i Grodno belägrade ryssarna snabbt samman genom brist på förnödenheter. I slutet av mars beslöt Ogilvy att försöka undkomma mot söder. Gynnad av isgången i Njemen vann han några dagars försprång och förföljd av Karl XII lyckades han ändå rädda sig genom en flykt via staden Pinsk i Poljesien till trakten av Kiev. Vårens inbrott gjorde vägarna i dessa kärrmarker ofarbara. Karl XII slog läger vid Pinsk i april för att i juni gå mot söder till Lutsk, varifrån han återvände västerut.

Sjömakternas betänkligheter mot ett svenskt anfall på Sachsen var nu efter fransmännens nederlag 1704 och Bayerns erövring av de allierade i allt väsentligt övervunna. I augusti 1706 gick Karl XII sålunda med sin armé genom Schlesien in i Sachsen och framtvungade freden i Altranstädt den 14 september 1706, varvid August avstod från den polska tronen och erkände den nya ordningen i Polen. Den svenska huvudhären förlades under vintern i Sachsen, och till dess underhåll tog man ut betydande krigsskatter av de sachsiska ständerna.

Karl XII:s högkvarter i Sachsen blev nu för en tid en av den europeiska storpolitikens brännpunkter. Hans segerrykte och hans slagfärdiga armé gjorde honom fruktad och eftertraktad. Preussen, som både eftertraktade Pommern och måste tänka på Ostpreussen och sin nyvunna kungakrona, hade fört en rätt tvetungad politik. Nu valde man dock att sluta en ny allians med Sverige, vilket officiellt skedde i augusti 1707. Ludvig XIV av Frankrike, som ansattes allt hårdare av sina fiender, försökte få Karl XII att inträda på sin sida i det spanska

tronföljdskriget. Utsikter för detta tycktes finnas, eftersom allvarliga stridigheter hade uppkommit mellan den svenske konungen och den tysk-romerske kejsaren på grund av den senares partiska gynnande av de sachsiska truppflyttningarna till Polen och hans medverkan att undan svenskarnas förföljelse rädda en till Sachsen flyktad rysk hjälpkår. Läget för Frankrikes fiender såg så allvarligt ut att hertigen av Marlborough, John Churchill Marlborough, fann sig föranlåten att själv besöka Karl XII i Altranstädt. Sedan den engelske härföraren och statsmannen vid detta besök övertygat sig om att Karl XII inte hade några avsikter att gå Frankrikes ärenden, medverkade sjömakterna genom sina diplomatiska framställningar i Wien till en uppgörelse med kejsaren. Fördraget mellan honom och Karl XII, undertecknat den 22 augusti 1707 gav den senare önskad upprättelse. Den eftergift som kejsaren här måste göra till förmån för lutheranerna i Schlesien innebar att dessa återfick sina rättigheter från den westfaliska freden. Detta innebar också en betydelsefull signal åt Österrikes övriga evangeliska undersåtar, särskilt de i Ungern, om var dessa vid trångmål kunde förvänta hjälp. Så nödgades också kejsaren indirekt att omsorgsfullt undvika nya utmanande steg mot den svenske kungen.

Genom freden i Altranstädt tilltvungade sig Karl XII fred med Sachsen och August den starkes slutgiltiga accepterande av Stanislaw I Leszczyński som polsk regent.

Karl XII:s ryska fälttåg

Mötet med tsar Peter

Karl XII till häst.

I augusti 1707 bröt Karl XII med en till stor del nyvärvad och välutrustad armé upp från Sachsen. Det återstod nu för honom att besegra tsar Peter för att framtinga en fördelaktig och

betryggande fred med Ryssland och sålunda även befästa den nyupprättade polska regimen. För detta ändamål var planen att kraftsamla alla disponibla trupper och rikta ett avgörande slag mot det ryska rikets centralpunkt, Moskva. Om kung Karl lyckades med detta skulle de dittills föga betydande ryska erövringarna i östersjöprovinserna falla av sig själva. I vilken mån Karl XII vid dessa operationer lade vikt vid ett samtidigt angrepp från Finland på tsarens anläggningar vid Neva och på understöd från oroliga element i södra Ryssland är osäkert. Säkert är i varje fall att han förutsåg ett ganska långvarigt krig. För att under tiden göra regeringen i Sverige mera handlingskraftig än förut hade han sänt hem några av sina mest betrodda män, Arvid Horn för att inträda i rådet och Magnus Stenbock för att som guvernör i Skåne styra detta från Danmark alltid hotade landskap. Efter att Karl XII genom en besvärlig vintermarsch utmanövrerat ryssarna ur de egentliga polska områdena samt förmedlat en uppgörelse mellan kung Stanisław och August den starkes anhängare i Litauen, lämnade han Vilniustrakten i juni 1708. Kvar i Polen lämnades 8 000 man under befäl av general Ernst Detlof von Krassow med uppgift att konsolidera kung Stanisław's välde samt att följande år i förening med en polsk armé förstärka de svenska styrkorna.

Kung Karls armé bestod nu av omkring 34 000 man, utöver detta beordrade han generalguvernören i Riga, Adam Ludwig Lewenhaupt, att med sin här rycka fram från Kurland för att förstärka huvudhären, medförande betydande förråd. Redan vid denna tid torde Karl även ha börjat ägna uppmärksamhet åt de framställningar om samverkan mot tsaren som de ukrainska kosackernas hetman Ivan Mazepa sedan hösten 1707 i hemlighet låtit göra hos honom. Kungens närmaste avsikt verkar ha varit att genom en framryckning mot Moskva tvinga den ryska krigsledningen till en avgörande strid. Gentemot det hotande angreppet försökte tsar Peter och hans generaler gruppera kraftiga försvar vid flodövergångarna som låg på vägen mot Moskva. Dessutom använde sig ryssarna av den brända jordens taktik, så att underhållet skulle försvåras, samtidigt genomfördes mindre angrepp mot enskilda svenska truppavdelningar.

I avvaktan på Lewenhaupts anslutning ryckte Karl XII fram långsamt och undvek i allmänhet de ryska försvarspositionerna genom kringgång. Endast vid övergången av floden Vabıtj vid staden Holowczyn den 4 juli 1708 gick han till anfall. I slaget vid Holowczyn anförde Karl XII personligen Livgardets bataljoner och de ryska försvararna under fältmarskalk Boris Sjeremetiev drevs undan, svårt tilltygade. Svenskarna var endast 12 500 man, medan ryssarna räknades till 39 000 man. Segern i detta slag räknas som en av Karl XII:s främsta. Efter denna lysande seger dröjde den svenske kungen under nio veckor i trakten av Mohilew mellan Dnepr och dess biflod Sozj, alltjämt inväntande Lewenhaupts försenade ankomst. Sannolikt hade kung Karl under väntan på Lewenhaupt övertygat sig om svårigheterna av att rycka fram genom de skogiga och glest befolkade trakterna mellan Smolensk och Moskva. Vilket sannolikt låg till grund för beslutet att söka en bättre angreppsväg längre söderut från Severien eller Ukraina.

När han den 15 september vände mot söder från Tatarsk var emellertid Lewenhaupt alltjämt långt efter. Tsar Peter lyckades hinna upp Lewenhaupt och i slaget vid Lesnaja den 29 september tillfogades Lewenhaupts här svåra förluster. Särskilt illa för svenskarna var det att

ryssarna kunde förstöra de förråd som Lewenhaupt medförde och som var ämnade för den svenska huvudhären. Karl XII stötte nu också själv på motgångar. Som chef för en stark förtrupp hade generalmajor Anders Lagercrona till uppgift att säkra vissa stödjepunkter och förbereda huvudarméns vinterkvarter. Han tog emellertid fel på vägen, vilket medförde att ryssarna kunde besätta det viktiga passet vid Potjep, över vilket vägen från Severien ledde åt Moskvahållet, liksom även Severiens huvudort Starodub. Då denna anfallsväg stängdes beslöt Karl XII att framrycka till Ukraina för att fullborda alliansen med Mazepa. Karl räknade även med goda vinterkvarter och att få en öppen väg över Kiev för det väntade understödet från Polen. Mazepa såg dock ogärna den svenska hären i sitt eget land och fördröjde därför Karl XII:s anmarsch något, vilket medförde att tsar Peters förtrogne Aleksandr Mensjikov hann inta och förstöra Mazepas huvudstad Baturin. Samtidigt, under de första novemberdagarna, lyckades dock Karl XII vid Mezin tilltvinga sig den av ryssarna försvarade övergången över floden Desna vid Mezin. Baturins öde medförde att Mazepa inte lyckades få med sig alla kosacker i sitt uppror mot tsaren. Den svenska hären tvingades alltså att gå i vinterkvarter i ett fientligt land, där den ständigt utsattes för mindre angrepp, samtidigt som den decimerades fruktansvärt av 1708–1709 års oerhörda vinterkyla. 1709 års fälttåg inleddes med att den svenska armén stormade den ukrainska staden Veprik. Staden intogs men de svenska förlusterna var stora.

Poltava

Om de strategiska målen med de krigsföretag som Karl XII företog under nämnda vintern är meningarna delade. Likaså är det svårt att säga vilka förberedelser som gjordes inför sommarens fälttåg. Att det bedrevs underhandlingar med de zaporogiska kosackerna och med Rysslands stamfiender krimtatarerna är säkert, liksom även att Karl XII försökte driva på kung Stanislaws och von Krassows anmarsch från Polen över Kiev. Anslutning av zaporogerna vanns också i mars 1709, medan den polska förstärkningen visade sig dra ut betydligt längre på tiden än vad som beräknats. Antagligen i syfte att sysselsätta fienden och locka ut honom på fältet började Karl XII i maj 1709 belägra den befästa staden Poltava vid floden Vorskla. Tsar Peter ryckte fram med en här på omkring 50 000 man till Poltavas undsättning. Underrättelsen att Karl XII under en rekognoscering sårats svårt i foten och sålunda inte personligen kunde föra befälet, verkar ha gjort tsaren böjd att våga ett fältslag. Han gick över Vorskla och slog upp ett befäst läger norr om Poltava. Trots att kung Karl måste ha haft stora smärtor med en hotande blodförgiftning från det vanskötta såret och var oförmögen att med sin vanliga omtanke leda de svenska truppernas rörelser ville han inte försumma tillfället att ta upp striden med tsaren. Därför fick Rehnskiöld befallning att gå till anfall tidigt i gryningen den 28 juni. Slaget där 18 000 svenskar deltog, slutade med katastrofen vid Poltava. I inledningen av slaget förintades i stort sett hela Närke-Värmlands regemente. De svenska förlusterna uppgick till omkring 8 000 man i döda och 3 000 i fångar och tvingade den återstående delen av hären att retirera söderut längs Vorskla.

Karl XII:s avsikt var nu att föra in sina trupper på tatarernas område för att där uppbåda stöd och fullfölja kampen. Bland hans underchefer rådde emellertid förvirring och delvis modlöshet. Sedan hären kommit fram där Vorskla rinner ut i Dnepr förmåddes Karl XII av

generalerna att med ett följe på omkring 400 svenskar gå över Dnepr för att skynda före till tatarerna och förbereda härens mottagande. De övriga trupperna skulle sedan under ledning av Adam Ludvig Lewenhaupt och Carl Gustaf Creutz föras över efteråt. Sedan kungen avtågat grep emellertid modlösheten omkring sig bland officerarna och då en rysk kår på omkring 9 000 man under Alexander Mensjikovs befäl dök upp och Mensjikov djärvt uppmanade svenskarna till kapitulation, samtyckte man till detta och kapitulerade utan försök till motstånd, trots att svenskarna var numerärt överlägsna ryssarna. Genom kapitulationen vid Perevolotjna den 1 juli råkade totalt 18 367 personer i rysk fångenskap.

Den befälhavande generalen Adam Ludvig Lewenhaupts beslut att kapitulera har kritiserats hårt, både av samtiden, inte minst av Karl XII själv, och av eftervärlden. Den svenska armén borde ha tagit upp striden med Mensjikov, som hade numerärt underlägsna trupper, har man menat.

Karl XII i Bender. Målning av Axel Sparre (1715).

Karl XII i Osmanska riket

Efter kapitulationen vid Perevolotjna flydde Karl XII söderut tillsammans med dem som lyckats ta sig över floden och sökte skydd i Osmanska riket. Hans följe bestod av drygt 1 500 svenskar, varav 200 icke var stridande personal, och ungefär lika många ukrainare och Zaporozjekosacker under den allt sjukare och ålderstyngde Mazepas ledning. Svenskarna tilläts slå sig ner i Bender i nuvarande Moldavien där han stannade i närmare 6 år. Där

försökte han bland annat få med osmanerna i kriget mot Ryssland och tillsammans skulle de besegra den ryske tsarens arméer.

Under dessa år styrdes Sverige på avstånd från Osmanska riket, framför allt från byn Varnitsa norr om fästningen i Bender dit han flyttade 1711 med sitt följe. Den svenska statsförvaltningen blev mycket ineffektiv under denna tid, eftersom en resa för en kurir genom Europa kunde ta mellan tre och tolv månader. Samtidigt utnyttjade Karl XII och svenskarna sin tid i Bender även till annat. Flera expeditioner skickades i väg söderut, till Istanbul och vidare mot Egypten och Syrien. Det var en sorts upptäcktsresor där alla möjliga etnografiska upplysningar samlades in. De utsända karolinerna intog rollen som kulturforskare och samlade på sig mängder med information om för Sverige okända länder och kulturer.

Den osmanske sultanens vänskap med kungen slutade med den så kallade ”kalabaliken i Bender” där han tillfångatogs. Efter den händelsen kallade osmanerna honom Demirbaş (”järnhuvudet”). Han fördes till ett vid Adrianopel beläget lustslott, Timurtasj, samt sedan på hösten 1713 till den lilla staden Demotika där han hölls kvar i närmare ett års tid.

Karl XII återspeglar sin lyckliga tid under Osmanska riket genom att återberätta: "I Poltava blev jag tillfångatagen. Detta, var en död för mig, men jag blev fri. Idag är jag hängiven. Jag är hängiven turkarna. De har bundit mig som havet, elden och vattnet inte kunnat göra. Jag har inga kedjor på mina fötter. Jag är inte tillfångatagen. Jag är fri här och gör det jag vill. Men jag är hängiven deras medlidande, adel och artighet. Turkarna omgav mig lik en diamant-linda.”

Missnöjet från turkarna växte då han skuldsatt sig. Han förmåddes att återvända hem då sultanen fällde orden: "Karl, det finns ett folk utan sin kung uppe i norr". Han reste tillbaka till Sverige med en grupp osmaner - soldater som eskort och affärsmän som han lovade att återbetala sina skulder till, men de fick vänta flera år innan detta skedde. Enligt den rådande kyrkolagen i Sverige denna tid skulle alla som bodde i landet, men inte var medlemmar i svenska statskyrkan, döpas. För att de judiska och muslimska kreditorerna skulle slippa detta skrev Karl XII ett fribrev så att de skulle kunna utöva sina religioner utan att bli straffade. Soldaterna valde att stanna kvar i Sverige i stället för svåra resor hem. De fick namnet "Askersson" (ordet *asker* på turkiska betyder *soldat*). Under historiens lopp försvenskades dessa turkars ättlingar som fortfarande lever i Sverige.

Till häst genom Europa på 14 dagar

Hela skaran, totalt omkring 1 500 personer, började den 26 oktober 1714 bryta upp för att längs Oltaldalen (Rotenturmpasset) gå in i Siebenbürgen. Karl XII skilde sig samma dag från det brokiga och långsamma följet och for med en liten skara på 24 man före. Den 27 oktober gav sig kungen av i förväg med endast två följeslagare, Gustaf Fredrik von Rosen och Otto Fredrik Düring, förklädd och under förevändning att beställa hästar för de efterföljande. Karl XII reste som "kaptan Peter Frisck", medan Gustaf Fredrik von Rosen och Otto Fredrik Düring kallades "kaptan Johan Palm" respektive "Erik von Ungern". Efter att ha startat sin

resa i Pitești klockan 23.10 den 27 oktober nådde kungen och hans två följeslagare fram till byn Kenin i Siebenbürgen (nuvarande Rumänien) i skymningen den 28 oktober. Här lämnade kungen von Rosen "med befallning att han fyra timmar efter honom skulle ge sig på vägen och följa honom utan uppehåll i hamn och häl efter", och fortsatte ensam med Düring.

Efter att ha åkt postskjuts från Mühlbach i Siebenbürgen till Wien fortsatte kungen och Düring åter till häst, över Bayern, Pfalz, Hessen, Hannover och Mecklenburg, för att natten till den 11 november 1714 anlända till Stralsund i svenska Pommern. Följet hade sålunda avverkat 2 152 km på 14 dygn, det vill säga mer än 150 km per dygn. Hästarna byttes så gott som dagligen, och flera av dem störtade under vägen. När kungen anlände till Stralsund hade man där ännu inte fått reda på att han lämnat Ungern. Skaran av hans följeslagare från Osmanska riket anlände först i mars 1715 till svenska Pommern.

Åter på svensk mark

Det utrikespolitiska läget för Sveriges del vid denna tid var att tsar Peter hade hunnit fullborda Finlands erövring, att Danmark hade tagit Bremen-Verden och med utsikter om dess besittning försökte locka Georg av Hannover och England in i förbundet, samt slutligen att Fredrik Vilhelm I av Preussen låtit sina trupper gå in i det av Sveriges fiender tagna Stettin. Då Karl XII bestämt avvisade Hannovers och Preussens anspråk på Sveriges besittningar anslöt sig dessa stater snart öppet till hans fiender (i april respektive oktober 1715). Sveriges återstående besittningar i Pommern, Stralsund och Rügen, samt Wismar, angreps nu av förenade danska och preussiska trupper. Mot dessa dukade de fåtaliga försvararna under och Rügen togs av preussarna i november 1715.

Då Stralsund inte längre kunde försvaras räddade sig Karl XII på en segeljakt natten mellan 11 och 12 december över till Skåne, där han steg i land vid Skåre skansar den 13 december 1715. En minnessten upprestes av landshövdingen Carl Adlerfelt år 1768, femtio år efter kungens död. Den restes ungefär en kilometer längre österut, på det som idag är Trelleborgs Golfklubb, alldeles intill Stavsten, som är en bautasten som troligen är ett sjömärke från förhistorisk tid. Men landstigning här var då liksom idag omöjlig på grund av det långsträckta Stavstensrevet. En korrigerad av Adlerfelts sten finns nu i form av en minnesplatta som anbringats på Skåre båtklubbs hus i Skåre hamn.

Karl XII upprättade nu sitt högkvarter i Lund, där han var närmast krigshändelserna. Det blev nu en helt annan fart på de svenska rustningarna, liksom också ett annat system i förvaltningen än förut. Rådsherrarna i Stockholm hade under de sista åren i sina skrivelser till kungen så ivrigt klagat över landets nöd och betonat fredsbehovet, att Karl XII misstänkte dem för klenmod och bristande nit. Han sköt dem nu helt åt sidan och överlämnade den närmaste ledningen av såväl inre som yttre politik åt den Holstein-Gottorpske ministern Georg Heinrich von Görtz.

Anfallet på Norge

Medan Karl XII lät diplomatin genom anbud och underhandlingar åt olika håll pröva möjligheten till separatfreder bedrev han sina rustningar med eftertryck. I januari 1716 samlade han trupper i Lund, troligen med avsikt att gå över isen till Själland, men en plötslig tövädersstorm förhindrade planens genomförande. Ett försök att genom överraskning ta Kristiania och södra Norges huvudbygd i februari-april 1716 misslyckades också, då han inte kunnat medföra nödvändigt artilleri. Därefter gällde det närmast att värna Skåne, som åter hotades genom tsar Peters och kung Fredrik IV av Danmarks landstigningsplaner sommaren 1716. Dessa strandade på oenighet mellan tsaren och hans bundsförvanter samt även inför de osäkra utsikterna till framgångsrika operationer inom Sverige. Sedan denna direkta fara avstyrts återupptog Karl XII planen på erövring av Norge.

Han uppehöll tsaren genom fredsunderhandlingar på Åland och samlade det mesta av tillgängliga svenska trupper vid den västra gränsen - huvudarmén i Bohuslän och en mindre kår under Carl Gustaf Armfeldt i Jämtland. I slutet av oktober 1718 gick huvudhären över gränsen, varefter Karl XII började belägra fästningen Fredriksten vid Fredrikshald. Under kungens personliga ledning skred belägringen snabbt framåt. Då träffades Karl XII mellan klockan 9 och 10 på kvällen söndagen den 30 november i en av de belägrandes löpgravar, den så kallade gamla linjen, av en kula (myten säger att det var en knapp), som genomborrade båda tinningarna och omedelbart medförde döden. Hans lik fördes till Tistedalen och därefter, vid arméns återtåg, hem till Sverige. Den 13 december kom liket till Uddevalla, där det lades i ekkista, tillverkad på platsen. Den 24 december balsamerades kroppen av Franz Martin Luth, och en "fältriksdag" hölls på Kungstorget i Uddevalla, och Ulrika Eleonora godkändes som Sveriges drottning. Den 2 januari 1719 gav sig liktåget av från Uddevalla till Stockholm, där kungen gravsattes i Riddarholmskyrkan den 26 februari 1719.

Bilden av Karl XII

Bilden av Karl XII varierar mycket i de olika texter som finns om honom. Till stor del beror detta på under vilken tid texten är skriven; vilka ideal och vilken syn på samhället som rådde då. Under Karl XII:s regeringstid hade kungarna i Europa stor makt, en makt som de sedan medeltiden byggt upp medan kyrkan alltmer förlorat sin maktposition. På den tiden, och speciellt bland hans egna karoliner, var också bilden av kung Karl XII positiv; han ansågs vara ett militärt geni som ledde sina trupper till stora framgångar och som alltid stred sida vid sida med sina soldater.

Tittar man däremot på svenska texter som är skrivna nära i tiden efter hans död, dvs. under frihetstiden, ser man att bilden av honom istället ofta är negativ. Folket var vid hans död nämligen trötta på enväldiga kungar och alla de krig som dominerat i många år, varvid riksdagen istället tog makten och avskaffade det kungliga enväldet. Med tanke på detta synes det helt rimligt att texterna från den tiden ofta beskriver kung Karl XII som misslyckad och som en krigshetsare som var helt känslolokall inför lidandet han många gånger orsakade soldaterna och deras anhöriga genom sina ständiga krig. Han fick också skulden för att

Sveriges stormaktstid tog slut på grund av hur han förde sina sista krig. Det faktum att det kungliga enväldet avskaffades till förmån för ett nytt styrelseskick även i England under ungefär samma tid som i Sverige bekräftar ytterligare att folkets bild av kungen ofta speglar samhället under den rådande tiden.

Under romantiken på 1800-talet förändrades dock bilden av Karl XII åter och denna gång framställs han som en riktig hjälte. Även detta följer samhällets ideal då nationalismen var stor och man hyllade tiden då Sverige varit mäktigt och haft en stark kung samt en stark krigsmakt, vilket man ansåg var fallet under Karl XII:s tid. Kungen hade även fått större makt i Sverige under 1700-talet genom Gustav III:s utjämning av maktbalansen mellan riksdagen och kungen.

Synen på Karl XII återgick till att vara negativ under senare delen av 1800-talet och han beskrevs då av den populära historieberättaren Anders Fryxell som en strids- och hämndlysten kung som försatte sitt folk i svår nöd, men mot 1900-talets början blev han åter omskriven som en hjälte. Detta grundade sig till stor del på två historikers läroböcker, vilka förmedlade en mycket positiv syn av honom. I texter från denna tid beskrivs han som hjältemodig, uthållig, tålmodig och gudfruktig med en stark rättskänsla samt självbehärskning. Karl XII var ett av ämnena i Strindbergsfejden.

Idag är synen på Karl XII mer kritisk, vilket beror på det svenska samhällets demokratiska och fredliga ideal. Det kungliga enväldet och den militarism som rådde under Karl XII:s tid samt under romantiken har fått ge vika för demokrati och en strävan efter fred. De moderna läroböckerna är relativt objektivt skrivna och varken pekar ut Karl XII som en känslokall krigshetsare eller hyllar honom som en hjälte, men de framhäver ofta hans offensiva taktik på slagfältet samt hans ovilja till att avsluta krigshandlingarna innan han vunnit så mycket som möjligt.

Det finns ändå några egenskaper som de flesta som skrivit om Karl XII är överens om. Många lyfter fram den uppfostran han fick av sin mor, vilken lärde honom gudfruktighet, rättvisa, mildhet och sanningskärlek. Han fick också en god undervisning i de olika läroämnena samt lärde sig krigskonsten och djärvhet av sin far, vilken ofta tog med Karl XII på jakt.

Även uppfattningen att han till det yttre dolde sin kunglighet och klädde sig i en svensk krigaruniform istället för i kunglig dräkt, tycks vara allmänt utbredd. Likaså den uppfattningen att han till en början ledde sina trupper med stor framgång, att han ständigt stred tillsammans med sina soldater och att han alltid arbetade hårt för att styra Sverige. Karl XII:s innerliga kärlek till sin ena syster omnämns också i texter från olika tider. Många tycks dock även instämma i några mer negativa egenskaper som Karl XII tycks ha besuttit, nämligen att han var oerhört envis och egensinnig.

Karl XII:s staty av Johan Peter Molin avtäcktes den 30 november 1868 i Kungsträdgården i Stockholm. Den svenska armén reste 1860 en vård till hans minne vid Fredrikshald. Minnesvården är belägen ett gott stycke norr om den plats där, enligt noggranna historisk-

topografiska undersökningar, kungen torde ha drabbats av det dödande skottet. Platsen för skottet utmärks av en enkel minnesvård, bestående av en korsmärkt granitkula jämte minnestavla. Till minne av Karl XII:s vistelse i Altranstädt och fördraget 1707 avtäcktes den 1 september 1907 en obelisk på slottsborggården. En av den ungerske skulptören R. Füredi utförd minnestavla, i relief framställande Karl XII till häst, avtäcktes i april 1924 i Debrecen till minne av att Karl XII under sin hemfärd från Osmanska riket rastade där den 13 november 1714. Minnestavlan avser samtidigt att vara ett uttryck för Debrecens studenters tacksamhet för svensk hjälp under nödåren efter första världskriget.

Öppnandet av Karl XII:s grav

På framställan av Karolinska förbundets styrelse medgav Kungl. Maj:t år 1917 att i samband med förestående reparationsarbete på Karl XII:s sarkofag skulle kungens kista få öppnas och en förnyad vetenskaplig undersökning företas av skottskadan på kraniet. Denna undersökning, som leddes av professor Carl Magnus Fürst och utsträcktes att gälla även kungens benbrott och skottskada i foten, verkställdes den 18 juli 1917 i det Gustavianska gravkoret, dit kistan hade flyttats dagen innan.

Undersökningens resultat presenterades först i samband med ett föredrag på Karolinska förbundets sammankomst den 30 november 1917, och sammanfattades i den av Algot Key-Åberg och Arthur Stille utgivna publikationen *Konung Karl XII:s banesår* (1918) på så sätt, att den dödande projektilen varit en enda, rund och av kalibern 18–20 mm samt passerat genom hjärnskålen med initialöppning i vänstra tinningtrakten och utgångsöppning i den högra, i sannolikt rak bana med förlopp något riktat bakåt. Projektilbanan inom huvudet har "under förutsättning att huvudet, då projektilen passerade därigenom, intagit vanlig upprätt ställning, inte företett någon avsevärd lutning mot rummets horisontala plan". Projektilen har "med stor levande kraft tillryggalagt vägen genom huvudet".

Tidigare gravöppningar hade skett 1746, 1799 och 1859, varav endast den sista kan räknas som rättsmedicinsk, då läkaren Gustaf von Düben förde protokoll. Med största sannolikhet har graven även öppnats inofficiellt vid flera tillfällen.

Stupad eller lönnmördad?

Foto av Karl XII:s kranium (1917).

Inte långt efter Karl XII:s död började rykten spridas att kungen hade lönnmördats. I en recension av Algot Key-Åberg och Arthur Stilles "Konung Karl XII:s banesår" i *Historisk tidskrift* 1919 av Carl Hallendorff drar denne slutsatsen att enligt detta undersökningsresultat lönnmord inte är uteslutet. Ballistikexperten Gunnar Grenander (1988) har dock med en ballistisk och topografisk undersökning kategoriskt avvisat tanken på ett lönnmord. Grenanders slutsats är att Karl XII träffades av en så kallad druvhagelkula som sköts från någon av fiendens kanoner på det cirka 625 m avlägsna Overberget.

Rolf Uppström visar i boken *Mysteriet Karl XII:s död* (1994) att Grenander har begått flera sakfel – till exempel skall han ha räknat fel på kulans hastighet och varit "dåligt påläst" i största allmänhet. Uppström avvisar på punkt efter punkt Grenanders argument och visar att Overberget med största sannolikhet kan räknas bort som kulans utgångsplats. Dessutom är kulhålet i Karl XII:s kranium för stort för att norska musköter ska kunna komma i fråga. Men svenska musköter laddades med kulor av samma storlek som den dödade kulan måste ha haft. I Karl XII:s kranium finns inte heller blysplitter, och för att få en norrmann som skytt, måste Grenander föreslå druvhagel.

Huvudalternativet till Grenanders teori är den så kallade "kulknappen", som finns på Varbergs museum. Kulknappen bygger på en sägen som säger att Karl XII blev skjuten från de svenska leden och att en soldat Nordenstierna skall ha sett detta samt plockat upp kulan, som han fann vara en omgjord knapp från en av Karl XII:s uniformer. Han skall sedan ha tagit med kulan hem till Deragård, som ligger i Öxnevalla i Västergötland. Nordenstierna skall efter en prästs råd ha kastat kulknappen i ett grustag, där den av en slump återfanns 1924 för att 1932 slutligen hamna på Varbergs museum.

År 2002 genomfördes DNA-undersökningar under ledning av med. dr Marie Allen vid Uppsala universitet av blodresterna på den berömda "kulknappen". De visade sig överensstämma med Karl XII:s DNA-profil. Blodresterna var dock alltför begränsade för att några säkra slutsatser skulle kunna dras.

Både Grenanders förslag (druvhagel från Overberget) och kulknappsteorin anses av många för osannolika, och Peter From söker i sin bok *Karl XII:s död - gåtans lösning* (2005) leda i bevis att den dödade kulan avlossades av en norrmann med musköt. I boken, som är den hittills mest omfattande undersökning som har gjorts kring Karl XII:s död, tar författaren hjälp av expertis från hela världen för att styrka teorin om muskötkulan. Senare har historikern Dick Harrison anslutit sig till Peter Froms uppfattning.

Peter Englund omfamnar Svante Ståhls avhandling där dödsorsaken anges vara ett Karteschskott från Overberget vilket överensstämmer med uppgifterna av ögonvittnena. Frånvaron av blyrester i såret förklaras av Ståhls bevisning av smidda järnskrån i möjlig kaliber förekom i fästningens inventarieförteckning.

Rolf Uppström återkom till ämnet 2006 då han i en artikel i Karolinska Förbundets Årsbok granskade de senaste årens forskning. Hans slutsats blev att frågan fortfarande var långtifrån

avgjord och förordade nya undersökningar. En undersökningsgrupp med historiker, medicinare och tekniker bildades i slutet av 2007 på initiativ av Bengt Grisell vid Kungliga Tekniska Högskolan i Stockholm. En ansökan om gravöppning kommer att göras. Syftet är bland annat att göra förnyade fotograferingar av kraniet, och elektronmikroskopisk undersökning av lösa benbitar i kraniet för att utröna vilka eventuella metallrester som finns kvar.

Brödet väntar i fiendens läger!

Slaget vid Kliszów 9 juli 1702

Öster om floden Nida gav skogspartierna och kärren ett utmärkt naturligt skydd. Där bakom hade de sachsiska och polska arméerna grupperat sig. De djupa sänkorna och de täta ekskogarna norr om ställningen borde förhindra större fientliga styrkor att framrycka. Bara mindre avdelningar, som den svenska truppstyrka som observerats vara i rörelse redan i daggroningen, skulle kunna komma den vägen. August II och hans befälhavare såg ingen anledning till oro. Kanske var det därför spaningstjänsten sköttes sporadiskt...

Texten är en sammanställning av major Per Iko's artikel i Pennan och svärdet, en intervju med överste 1 Einar Lyth samt några utdrag ur Frans G. Bengtssons *Karl XII:s levnad del 1. Biografier från Wikipedia*.

I mars 1702 hade Karl XII med den svenska huvudarmén brutit in i Polen med det tydliga syftet att tvinga kung August II bort från den polska tronen. Två månader senare kunde svenskarna slå läger utanför Warszawa som intogs utan strid. August var emellertid redan försvunnen i riktning mot Kraków. Ur den svenske kungens perspektiv fanns ingen möjlighet till någon medelväg – August II utgjorde fortfarande ett alltför farligt hot och måste störtas för att säkra Sveriges strategiska läge. Order utgick därför till generalerna Karl Gustaf Mörner och Magnus Stenbock i Vilnius att ansluta sig till den svenska huvudarmén. Samma befallning gavs till de svenska befälhavarna i Pommern och Kurland.

Ojämna styrkeförhållanden

När den svenska armén bröt upp och gick mot söder den 16 juni, såg den sachsiska armén det som en ypperlig möjlighet att anfälla innan några svenska förstärkningar hunnit anlända. På svensk sida var man fullt medveten om den risk som togs att möta en nästan dubbelt överlägsen fiende. Efter femton dagars marsch hade svenskarna nått till Kielce, mer än halvvägs till Kraków. Samtidigt uppdagades att August hade satt sig i rörelse och nu befann sig med den sachsiska armén i Pińców, knappt femtio km söder om svenskarna, inväntande den polska kronarmén.

Trots att Mörner och Stenbock fortfarande befann sig en bra bit från huvudarmén, ville Karl XII i detta läge omedelbart framrycka vidare mot sin fiende. Därför gick den svenska armén på kvällen den 7 juli i ställning vid byn Obice, bara åtta km norr om den sachsiska armén som vid det laget framryckt till Kliszów. Kungens avsikt var att omgående fortsätta framåt i gryningen dagen därpå. Stridsvärdet hos de av hunger och törst utmattade soldaterna och hästarna var dock så dåligt att generalerna lyckades få kungen att avvakta en dag. Enligt traditionen sägs Karl XII vid tillfället dock ha yttrat att ”hungriga hundar bita bra”. Sannolikt bedömdes ett dröjsmål inte riskera att polska kronarmén skulle hinna förena sig med sachsarna. Att väntan berodde på att årsdagen av övergången av Düna året innan inväntades framförs också ibland. I alla fall anlände under kvällen den 8 juli till slut Mörners styrka.

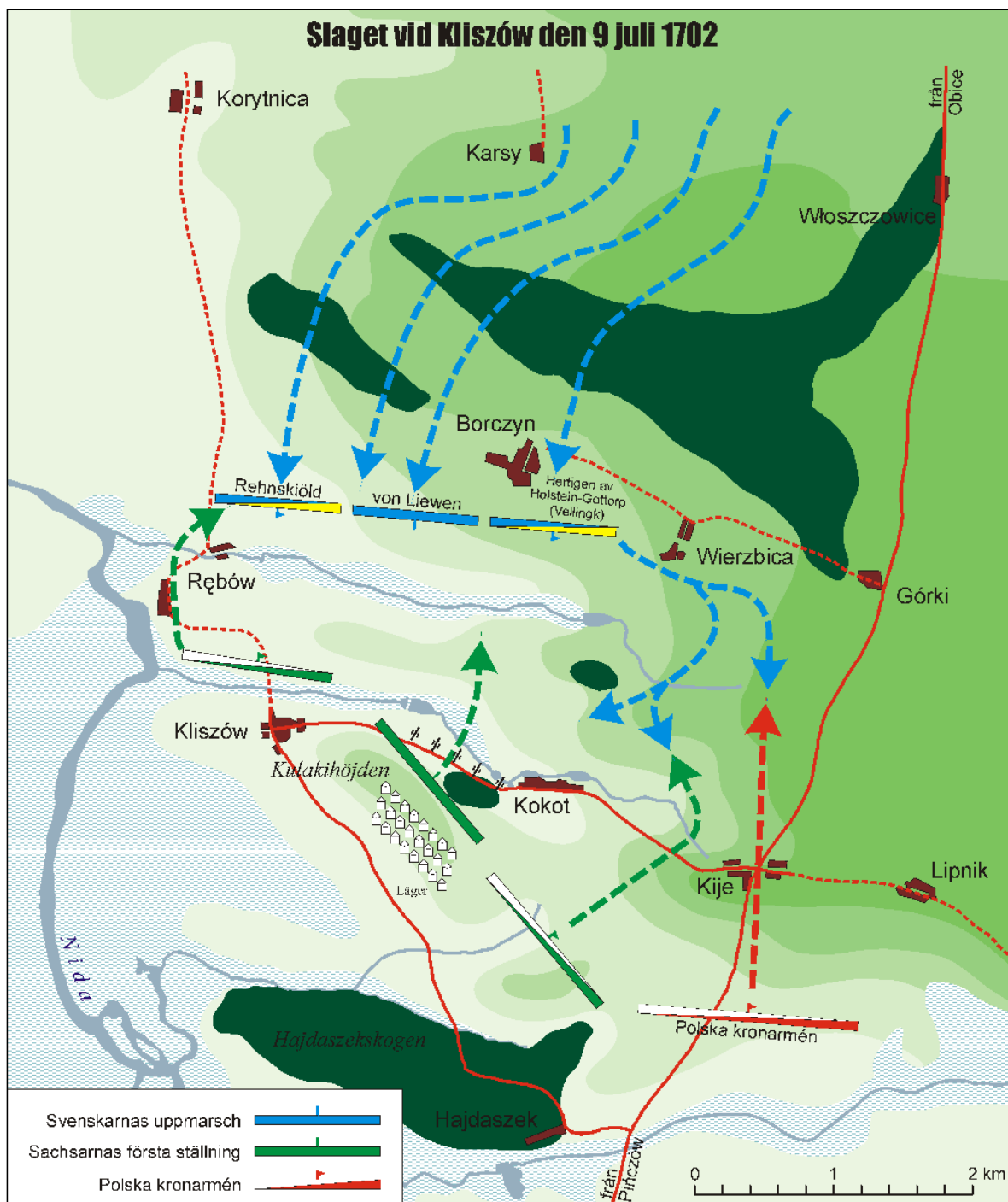
Att långt efter en händelse kunna ange något så när exakta uppgifter över motstående härars styrkor är ofta vanskligt. De officiellt uppgivna siffrorna kan många gånger vara förskönade i någons favör. Även i handlingar där kravet på objektivitet är större, till exempel i kamerala dokument, ges inte alltid en rättvisande bild av antalet officerare, soldater och ryttare som verkligen deltog i striden. Sjukdomar, permissioner och kommenderingar är orsaker som kan minska den faktiska numerären.

Den sachsiska armén, som sedan den 6 juli hade varit grupperad i Kliszów, bestod sannolikt av närmare 16.000 man, fördelade på sexton bataljoner infanteri, 44 skvadroner kavalleri och 24 skvadroner dragoner. Dess artilleri utgjordes av drygt fyrtio pjäser, varav drygt hälften grova 12-pundiga kanoner. Under kung August hade fältmarskalken Adam Heinrich von Steinau det högsta befälet. Kronarmén bestod av idel traditionellt polskt rytteri under kronfältherren Hieronim Lubomirski. Den stridande delen av dem kan uppskattas ha varit knappt 8.000 man. På svensk sida kunde sedan förstärkningen anlät på kvällen den 8 juli räknas arton bataljoner infanteri, 35 kompanier kavalleri och tolv kompanier dragoner. Fyra 3-pundiga regementsstycken utgjorde hela artilleriet. Den effektiva styrkan torde ha legat runt 12.000 man.

Gynnsam terräng – för vem?

Från den polsk-sachsiska sidan utsändes den 8 juli spaningsavdelningar mot Obice, varvid mindre skärmytslingar uppstod. Kung August hade dock för avsikt att vänta med ett regelrätt anfall tills den polska kronarmén anlät, vilket också närmast var ett krav från polackernas håll. Genom en aktiv underrättelsetjänst hade August fått kännedom om den svenska styrkesammandragningen. Något svenskt anfall innan trupperna från Pommern anlät bedömdes inte som rimligt och de var ännu långt borta. Å andra sidan hade inte heller svenskarna funnit för troligt att kronarmén skulle kunna förena sig med sachsarna redan under den 9 juli.

Strax väster om byn Kliszów rinner floden Nida genom ett större sumpområde och söder därom låg vid tiden för slaget Hajdaszekskogen. Den sachsiska armén utnyttjade dessa två terränghinder som sina bägge flankskydd, med vänstra flygeln grupperad på Rebówåsen, mitten tillsammans med artilleriet på Kulakihöjden och högra flygeln med front mot nordost. Framifrån skyddades grupperingen av sank svackor vid Rebów och Kokot. August II kände sig säker, och säker på att det var han som skulle komma att ta initiativet i striden. Sachsarna hade knappast någon anledning att ägna en tanke på att det naturliga skyddet i flank och rygg skulle vara lika hindrande för en försvarare att ta sig ur som för en anfallare att ta sig igenom. Svenskarna å sin sida hade konstaterat att eskogarna norr om Kliszów effektivt skulle dölja en framryckning för sachsarna. Trots att terrängen vid första anblicken kan beskrivas som flack innebar de korsande bäckravinerna en hel del blinda punkter.

Svenskarna inleder

Onsdagen den 9 juli klockan sex på morgonen formerades den svenska slagordningen med korum och fastställande av fältrovet ”Med Guds hjälp!”. Över den högra flygeln gavs generallöjtnanten Karl Gustaf Rehnskiöld befälet, med träffencheferna Karl Gustaf Mörner respektive Jakob Spens, sammanlagt 21 skvadroner. I mitten anfördes generallöjtnanten Bernhard von Liewen sjutton bataljoner infanteri, med generalmajorerna Magnus Stenbock i första och Knut Posse i andra träffen. Den unge hertigen Fredrik av Holstein-Gottorp förde formellt befälet över vänstra flygeln, åtföljd av generalen Otto Vellingk. Generalmajorerna

Alexander Stromberg och Karl Nieroth ledde där varsin träffen med summa nitton skvadroner.

Ett rykte var i omlopp att den sachsiska armén redan var stadd i rörelse. När detta visat sig vara falskt igångsattes den svenska marschen vid niotiden. Den skogbetäckta terrängen försvårade framryckningen men var utan tvekan också skälet till att den svenska armén länge förblev oupptäckt. Omkring klockan tio kunde Karl XII från höjdpaket sydost om Korytnica beskåda sachsarnas läger på Kulakihöjden som föreföll lugnt och stilla. För att hålla dem kvar i tron att det bara rörde sig om en liten truppavdelning, gavs order om att fanor skulle hållas ihoprullade, standar sänkta och pikarna släpas. Vid närmare halv ett befann sig den svenska armén i höjd med Borczyn.

Något annat än sporadiska spaningsanfall innan den svenska armén var fulltalig hade inte sachsarna förväntat sig. Vid elvatiden insågs att även infanteri ingick bland de annalkande svenska trupperna, men det dröjde ytterligare minst en timme innan slagordning intogs. Artilleriet på Kulakihöjden öppnade eld, dock utan effekt eftersom avståndet var för långt. Under August och von Steinau leddes den sachsiska armén på den högra flygeln av Jakob Henrik von Flemming, i mitten av Johann Matthias von der Schulenburg, och på vänsterflygeln av den danske generalmajoren Adam Fredrik von Trampe. Även den sachsiska armén var uppställd på två träffen med infanteriet och artilleriet i mitten.

Möjligen var den första svenska avsikten att anfälla sachsarna frontalt, men rekognoscering visade *”huru omöyeligt det var at komma der bröstganges på fiendens Armee”*. Därför beslöts om en djärv dragning åt vänster av hela den svenska armén för att på så sätt kringgå den sanken marken och angripa den sachsiska högra flygeln.

Polackerna kommer och går

Sachsarna avsåg att ge sig på svenskarna från två håll under deras rörelse. Över Rebów skulle den vänstra flygeln gå för att angripa Rehnskiölds styrka. På samma gång ryckte det sachsiska infanteriet fram i nordlig riktning rakt mot Borczyn. Den svenska kringgången skulle mötas av den högra flygeln.

En mycket obehaglig överraskning uppenbarade sig för den svenska armén då den polska kronarmén plötsligt kunde skymtas bortom Kije. Ett anfall från dem skulle förhindra det svenska försöket att överflygla den sachsiska flanken. Snabbt organiserades en vänsterflygel av infanteri som skulle klara befarade polska kavallerianfall. Samtidigt lyckades kronarmén att klämma in och skymma sikten för den sachsiska högerflygeln söder om Kokot.

Den svenska vänstra flygeln, som nu var förstärkt med nio bataljoner infanteri, sökte förekomma det förväntade polska anfallet. Istället påbörjade svenskarna under hertigen av Holstein-Gottorp ett angrepp mot kronarmén strax före kl. två på eftermiddagen. När hertigen nästan omedelbart stupade övertogs befälet av Vellingk som berättar hur de polska ryttarna

framryckte ”i förstonne utj rätt god ordning uppå de våra och höll sig vähl nog emot första salvan af vårt infanterie; men effter den andra salvan ville den intet längre tåhla elden, utan begynte gå tillbakas så fort som våra avancera kunde, och kommo omsijder aldeles utur sicktet”. De beridna polackerna i sina blanka harnesk och färgglada dräkter kom omgående i oordning och tog till flykten över Kije, där det svenska förföljandet avbröts.

"Båda bataljonerna från Närke-Värmlands regemente, under befäl av överste Carl Gustaf Roos, kommenderades att förstärka vänstra flygeln när polska kronarmén dök upp från Kije. I full språngmarsch begav sig bataljonerna dit och ställde upp i luckorna mellan kavalleriskvadronerna. Kung Karl kom själv efter. Kronarmén ryckte fram i god ordning och möttes av svenskarnas första salva. Efter ytterligare en och vid anblicken av Närke-Värmlands fällda pikar fann de emellertid för gott att svänga om sina hästar och retirera. Överdådigt beridna lämnade de snart de förföljande svenskarna långt bakom sig. Tomrummet efter de polska ryttarna fylldes snabbt av sachsare, som nu attackerade svenskarnas vänster flygel. kavalleriet där slog dock tillbaka och motanfallet fullföljdes av den ena av Närke-Värmlandsbataljonerna, detta ledde till att sachsarna gav slaget förlorat. Enligt rapporter efter slaget stupade endast en soldat från Närke-Värmlands regemente." (Livgrenadjären 2002.)

Den trängda sachsiska högerflygeln sökte under tiden bredda utrymmet genom att anfalla Vellingks förstärkta flygel. Träffpunkten kom emellertid att bli mot tre bataljoner från den svenska mitten. Södra skånska kavalleriregementet kunde därefter kasta de sachsiska dragonerna över ända och angreppet fullbordades av en värmländsk bataljon. Den sachsiska högerflygeln tog samma väg som den polska kronarmén bort från slagfältet. Svensk kavalleritaktik hade besegrat sachsisk: ”*Wårt Rytterij brukade mäst wärian, men fienden eelden, hwilcken våra ginge medh blåtta wärian in på lijfwet, sedan dhe första salvan uthhållit*”.

Sachsisk omfattning avvärjs

När den sachsiska vänstra flygeln under von Steinau på faskiner övergått moraset vid Rebów, framryckte de hastigt mot Rehnskiölds under omgruppering varande styrkor. Målet var att skära av dem från den svenska mittens infanteri. Med 34 skvadroner mot 21, vilka dessutom bestod av 125 ryttare mot 100, tycktes utgången vara given. Genom rådigt handlande lyckades dock Rehnskiöld göra helt om på de i slagordning uppställda skvadronerna och mötte därigenom det sachsiska anfallet. Den följande striden blev häftig och blodig: ”*Sachsernes, som intet mindre än detta förmodade förslag så blefwe förryckte at de, förmärckiandes, huru de Swenske icke stort skiöte utan med wärjan i näfwen, under och genom Röken, ginge löst på dem, och kastade en Esquadron efter den andra öfwer ända, sampt chargerade alt hwad de funne för sig, utan at lemna dem tijd at repa eller åter sammandraga sig, nödgades öfwer hals och hufwud at taga en skyndesam och hastig Retraite*”.

Stridssättet karakoll innebar att första ledets ryttare red fram, avfytrade sina pistoler, vände helt om och släppte fram nästa led att göra samma sak. Eftersom stridssättet dåligt utnyttjade

växelspelet mellan eld och rörelse, var det ineffektivt mot en eldöverlägsen motståndare. Det svenska kavalleriet undvik därför normalt karakoll, för att istället efter pistolernas avlossande rida fram i galopp ”knä vid knä” formerade skvadronsvis som en pilsets mot fienden med värjorna i högsta hugg. Följaktligen talade vid Kliszów de blanka vapnens intensiva slagkraft ännu en gång. Den av von Steinau återsamlade styrkan anföll på nytt svenskarna öster om Rebów, men tvingades att vika ännu en gång.

Mitten återstår

Vid tretiden på eftermiddagen var det sachsiska infanteriet ännu obesekrat. Nästan samtidigt anfölls det dock av återstoden av den svenska mitten i sin högra flank och av Spens med fyra östgötaskvadroner i vänsterflanken. Vare sig artilleri eller spanska ryttare kunde hindra de svenska bataljonernas häftiga framträngande. Karl XII:s infanteritaktik fick nu för första gången möjlighet att provas i ett öppet fältslag. Priset för det svenska infanteriet var dock högt – Livgardet kom att stå för huvuddelen av de svenska förlusterna i hela slaget.

När det sachsiska lätta regementsartilleriet slutligen erövrats och vänts mot dem själva, tvingades de tillbakarycka. Schulenburg lyckades samla betydande delar till en ny ställning på Kulakihöjden. Kung August hade emellertid redan beslutat om återtåg till Hajdaszekskogen där en första återhämtning skulle ske. Armén var dock redan för utspridd eller skingrad. De sista spillrorna jagades bort eller togs till fånga i det tidigare sachsiska lägret. En stor del ryttare och soldater kom att fastna för alltid i träsket runt Nida. Mellan klockan fem och sex lät Karl XII spela ”Segersång med Puker och Trumpeter” och korum hölls.

De svenska förlusterna kan beräknas till 300 döda och upp till 800 sårade. På slagfältet låg 2 000 man döda och sårade kvar ur den sachsiska armén, lika många föll i fångenskap. Fanor, standar, pukor, hela det sachsiska artilleriet, fältkassan, ammunitionsförrådet hörde till det som föll i svenskarnas händer. Den armé som August kunde förfoga över var kraftigt försvagad. Infanteriet var närmast förintat, kavalleriet skingrat. August II var inte oskadliggjord, men hade tappat i anseende hos polackerna. Den sista resten av den polska enigheten rämnade. Men eftersom August fortfarande var kapabel att behärska delar av Polen innebar slaget inte det önskade avgörandet.

Kort om taktik och stridsteknik

Kavalleriet använde sig traditionellt av en stridsteknik som kallades karakollering. Det innebar att främsta ledet red fram emot fienden och avlossade sina pistoler, vände om och red tillbaka och laddade om. Nästa led red fram och avlossade sina pistoler osv. Det svenska kavalleriets skvadroner red istället fram i hög fart i en pilspets knä vid knä och efter att främsta ledet avlossat sina pistoler drogs sablarna och angreppet fortsatte med full kraft likt en bred spjutspets rakt in i fiendens gruppering, dåtidens pansartaktik! Effekten var enorm och låg till grund för karolinernas överlägsenhet på slagfältet.

Kung Karl var även en mästare på att använda taktikens grundbegrepp överraskning, kraftsamling, handlingsfrihet samt lokal överlägsenhet. Karolinerna anföll ofta direkt ur marschgruppering med begränsat artilleriunderstöd och med bibehållen handlingsfrihet att sätta in kavalleriet mot fiendens svagaste punkt. Genom att leda sina styrkor från en framskjuten position med god överblick av slagfältet kunde han även fatta snabba beslut om stridens nästa steg. Ett lysande exempel på denna situationsanpassade ledning under slaget vid Kliszów är den snabba sidoförflyttningen av infanteribataljonerna från centern till vänstra flanken då polska kronarmén plötsligt uppenbarade sig på slagfältet. Även om tanken från början var att anfälla frontalt med centern anpassade kung Karl sin stridsplan till terrängen med resultatet att slaget vid Kliszów utvecklade sig till ett exempel på en klassisk dubbel omfattning enligt slaget vid Cannae år 216 f. Kr! Taktiken fungerade under Stora Nordiska krigets första nio år men misslyckades vid Poltava på grund av bristfällig planering och olyckliga omständigheter med känt resultat.

Fältherrarna

Genom att generallöjtnant Karl Gustaf Rehnskiöld (1651–1722) så snabbt uppfattade situationen och gjorde helt om på kavalleriet, kunde den svenska högra flygeln slå tillbaka det sachsiska anfallet.

Carl Gustaf Rehnskiöld föddes antingen i Stralsund eller i Greifswald i Tyskland den 6 augusti 1651 som son till rikskammarrådet Gert Antoniison Kewenbringk Rehnschiöldt och Brita Torskeskål. Greifswald ingick i Svenska Pommern och tillhörde 1648-1815 Sverige, så Rehnskiöld föddes som en svensk. Han uppfostrades i Lund och **vid tjugotvå års ålder blev han fänrik i Värmlands regemente** och 1676 blev han löjtnant vid gardet. Under kriget 1677 befordrades han till överstelöjtnant och 1689 till överste. 1691 åkte han till Holland för att under William av Orange lära sig den högre krigskonsten. Efter att Karl XII blivit kung 1697

utnämndes han 1698 till generallöjtnant och friherre. 1705 blev han kungligt råd och 1706 vann han en lysande seger vid Frauenstadt där han med 9 000 man lyckades slå fiendens 18 000 starka här. För denna seger belönades han med fältherrestaven och grevetiteln. Han kom inte så bra överens med kungens andra gunstling, Carl Piper då de hade olika åsikter rörande krigföringen, vilket bidrog till nederlaget vid Poltava. Han blev tillfångatagen och fördd till Ryssland, där han, och Piper, fick ta hand om de övriga fångarna. 1718, efter nio års fångenskap, medgav Karl XII hans utväxling och han skyndade hem till Sverige och deltog i det norska fälttåget. Vid kung Fredrik I:s kröning 1720, satte han kronan på den nya kungens huvud. Han dog på en resa från Stockholm till Kungsör den 29 januari 1722, 70 år gammal, och begravdes i Stockholms Storkyrka.

Kavallerigeneral Otto Vellingk (1649–1708), senare riksråd, övertog befälet över vänstra flygeln och slog tillbaka den polska kronarmén.

Otto Vellingk, född 1649, död 1708 var son till översten Otto Vellingk och Kristina Mannersköld samt bror till Mauritz Vellingk. Vellingk blev år 1664 löjtnant vid ett i Bremen förlagt svenskt regemente. Gick 1666 i fransk tjänst och befordrades 1670 till överste i franska armén. Under Sveriges krig mot Danmark bevistade han som frivillig slaget vid Halmstad, där han anförde en skvadron ur livregementet. Några dagar senare befordrades han till överste i svenska armén. Han deltog i Slaget vid Lund och upphöjdes 1676 i friherrligt stånd. År 1678 blev Vellingk överste för Tavastehus regemente och 1683 generalmajor av kavalleriet. År 1687 utnämndes Vellingk till landshövding över Gästrikland, Hälsingland, Medelpad, Ångermanland, Jämtland, Härjedalen och Lappland, en post som han 1693 bytte ut mot den som generalguvernör över Skåne, för att 1698 bli generalguvernör över Ingermanland och Kexholms län. Han befordrades även till general av kavalleriet 1698. I slaget vid Narva 1700 ledde han högra flygeln och han gjorde även bemärkta insatser i slaget vid Düna 1701, slaget vid Kliszów 1702 och slaget vid Punitz 1704, samt förde självständigt befäl i slaget vid Tillendorf 1704. 1705 upphöjdes Vellingk till kungligt råd och förordnades samtidigt till president i Åbo hovrätt. Han upphöjdes även 1706 i grevlig värdighet, men avled innan han hann ta introduktion.

Bernhard von Liewen föddes i Estland som son till generalmajoren och guvernören friherre Reinhold Liwe och hans hustru Hedvig von Wartensleben. 1668 gav han sig i utländskt tjänst som kadett vid franska gardet och tjänade därefter som volontär vid överste Ulfsparres regemente under holländskt kommando och deltog i de holländska landfälttågen. Därefter deltog han även som frivillig på holländska flottan i det stora sjöslaget vid Southwold Bay.

Han återvände till Sverige och medverkade som kapten i livgardet i slaget vid Lund. Han lär här inför svenska och danska härens åsyn ha dödat en dansk kapten, som utmanat en svensk officerare till envig och återkommit med hans värja som segertecken. I slaget vid Landskrona anföll han ensam danska generalen Detlef von Rumohr, som försökte rekognosera den svenska arméns ställningar, avväpnade honom och förde honom tillfångatagen till Karl XI. År 1678 befordrades han till major, 1679 till överstelöjtnant, 1686 slutligen till överste vid livgardet, 1696 till generalmajor och chef för Dalregementet och 1698 till generallöjtnant och guvernör i Wismar.

När Sverige år 1700 invecklades i nya krig, tjänstgjorde von Liewen först under Nils Gyllenstierna vid landstigningen på Själland och kallades efter segern vid Narva av Karl XII till Livland. Strax efter ankomsten dit, deltog han i övergången av Düna och året efter i slaget vid Kliszów. I april 1703 utnämndes han till general av infanteriet. Några veckor senare, den 18 maj 1703, genomförde han tillsammans med bland andra Karl XII en rekognosceringstur för att utspana fiendens befästningar vid Thorn. Medan kungen hukade sig ned bakom ett plank och tittade genom springorna, ställde sig Liewen bredvid kungen utan skydd av planket. Kungen uppmanade Liewen att "taga sig tillvara, att fienden icke måtte af hans galonerade kläder soupçonnera Hans Maj:ts närvaro eller dessutom skjuta efter honom sjelf, som de kunde tro vara en generalsperson". Omedelbart efter kungens varning träffades Liewen av en

falkonettkula som slet av hans högra ben. Det gick inte att stoppa blodflödet och Liewen avled några timmar senare samma dag. Hans sista ord uppges ha varit: "Gud vare lov, att konungen blev oskadd!" Karl XII närvarade tillsammans med flera av sina generaler vid Liewens begravning och fäste själv locket på Liewens kista.

Carl Gustaf Roos även, före 1705, **Carl Gustaf Roos af Hjelmsäter**, född 1655, död 1722, friherre, karolinsk krigare. Efter att enligt traditionen ha utbildats i utländsk tjänst deltog Carl Gustaf Roos i Karl XI:s danska krig. Efter Karl XII:s trontillträde följde han denne i fält. Roos utmärkte sig i slaget vid Narva år 1700 och befordrades därefter till överste, **tillika chef för Närke-Värmlands regemente. Roos förde befälet över regementet under slaget vid Kliszów.** Carl Gustaf Roos upphöjdes till friherrlig värdighet år 1705. Han hade dessförinnan haft tillnamnet Roos af Hjelmsäter, men kom efter upphöjelsen att kallas enbart "*Roos*". År 1706 blev Roos generalmajor och deltog som sådan i slaget vid Poltava den 28 juni 1709. Vid detta slag blev han tillfångatagen och fördes sinom tid till Moskva i fångenskap. Roos avled år 1722 på hemväg, sedan han frigivits ur fångenskap efter freden i Nystad 1721. Carl Gustaf Roos var far till friherre Axel Erik Roos (1684-1765)

August den starke, född 12 maj 1670, död 1 februari 1733, var kurfurste av Sachsen under namnet Fredrik August I 1694-1733, och blev genom mutor och politiskt rävspel också vald till kung av Polen under namnet August II 1697-1704 samt 1709-1733.

Den polska kronarmén

"Det fanns, utom detta allmänna adelsuppbåd, också en reguljär armé, kallad Kronarmén, värvad bland inhemskt och utländskt folk, mycket vackert kostymerad när statsfinanserna räckte till uniformer, utspisad på vissa kronogods som avsatta till dess behov."

"Ty marken började darra; och upp från terrängvågor på fältet till höger om hela sachsiska uppställningen, snett fram mot de vänsterdrivande svenskarna, kommo plötsligt vid pass 10 000 ryttare travande, i fyra mäktiga slaglinjer bakom varandra, i all krigets yttersta pomp och magnificiens. Det var Hieronymus Lubomirski med Kronármen, som just i detta ögonblick hunnit fram för att vara med om segern." (Frans G Bengtsson)

Bevingade husarer, parad i Krakow 1604 vid Sigismund Vasas bröllop

Bevingad husar

En **bevingad husar** var en tungt beväpnad och rustad polsk husar, en tyngre variant av den ungerska lätttrustade husaren. Termen "bevingad" kommer av de karaktäristiska "vingar" som var fästade på husarernas ryggharnesk. De polska husarerna var ett svårbesegrat vapenslag mellan 1570-talet fram till mitten på 1600-talet och påverkade speciellt svensk krigföring som tog intryck av de svåra nederlagen mot dem i början av 1600-talet.

Historia

De bevingade polska husarens ursprung var de lätttrustade serbiska och ungerska husarer som på 1490-talet dök upp som legoknektar i det polsk-litauiska samväldet. Utrustningen (vadderade kläder och beväpnade endast med sabel, lans och träsköld) gjorde dem lättroliga och snabba. I takt med eldvapnens utveckling och ineffektiviteten i striderna mot lättroliga tatarer och turkar nedrustades och avskaffades under 1500-talet successivt det polska tunga stålklädda rytteriet med medeltida anor och utrustades ofta som husarer. Därvid kom man att sakna ett tungt genombrytande rytteri för frontalanfall mot formerade fiendetrupper, för vilket de lätttrustade husarerna inte lämpade sig. Därför uppstod en taktisk kompromiss i och med att man lät husarerna anamma delar av det tunga rytteriets utrustning i en lättare variant.

Vid 1500-talets slut var de bevingade polska husarerna en hybrid mellan de lättroliga husarerna och ett tungt genombrytande rytteri. Konceptet blev mycket framgångsrikt i kriget mot turkar, tatarer, ryssar, kosacker, rumäner samt svenskar och deras tyska legoknektar. Längre var de polska husarerna obesegrade och deras effektiva chockanfall med blanka vapen påverkade Sveriges kung Gustav II Adolf att anamma polsk kavalleritaktik och överge den västeuropeiska rytteriattacken karakoll. Tre av de bevingade husarernas mest kända segrar var slaget vid Kirkholm 1605 där en tre gånger större svensk här närmast förintades, slaget vid Klusjino 1610 där 6000 polacker i grund besegrade 35 000 ryssar och svenskar, samt slaget vid Kahlenberg 1683 där 3000 husarer red i yttersta spetsen för en 20 000 man stark kavallerichock som hävde de 150 000 turkarnas belägring av Wien.

Husarerna förlorade under 1700-talet sin militära betydelse och övergick till att under Polens nedgångsperiod assistera vid hovceremonier och tilldelas gardesuppgifter som ett minne av sin svunna storhetstid. 1776 avskaffades de officiellt enligt ett kungligt dekret som överförde deras uppgifter och traditioner på de lätttrustade lansbeväpnade ulanerna.

Utrustning och beväpning

Till skillnad från den lätttrustade ungerska/serbiska husaren var de polska bevingade husarerna tungt beväpnade med en arsenal bestående av sabel för strid med andra ryttare, lång värja på upp till 1.5 meter (koncerz) för strid från hästryggen med fotfolk samt två pistoler i sadelhölster. Ibland tillkom stridshammare (czekan) samt pil och båge. De bevingade husarernas främsta vapen var dock en 4,5-6,2 meter lång engångslans kallad koppia med en stålspets på en stomme av urholkat askträ för viktreduceringens skull, samt med en 4 meter

lång vimpel. Denna lans var det enda vapen som bekostades av den polska kronan i historien. I gengäld gjordes en ofantlig mängd lansar då de oftast bara höll för en attack varpå husaren högg in med sabel eller värja eller hämtade en ny lans för ett upprepat anfall. Under ordnade förhållanden hade husarerna med sig vagnslaster med detta lätta engångsvapen.

Vid chockanstormningar mot fienden är det väl dokumenterat att de långa husar-lansarna ganska ofta spetsade två motståndare åt gången i en stöt. Vid mer enstaka tillfällen rapporterades upp till tre genomborrade motståndare i en stöt.

Till beväpningen tillkom en lättare halvrustning (istället för den medeltida helkroppsrustningen) bestående av en hjälm (szyszak) med nack- kind- och nässkydd, ett rygg- och bröstharnesk med axelskydd och armskenor samt ibland skydd för höft och den övre delen av benet. Rustningarna var ofta draperade med lejon- leopard eller vargskinn eller broderade mantlar, beroende på rang. De bevingade husarerna får sitt namn från de karaktäristiska "vingarna", bestående av en eller två gam-, örn- eller strutsfjäderprydda träramar vilka är fästa på bakdelen av sadeln eller på rustningens ryggharnesk. Dessa vingars funktion är omstridd bland militärhistoriker men förmodligen var det det visuella totalintrycket som var avgörande. De 1,5 m höga fjäderramarna förstörde ryttarnas rörelser och fick ryttarna att verka större och tornande i de redan höga turkiska sadlarna vilket hade effekt på både motståndarnas hästar och manskap. De bevingade husarernas framavlade hästar var kända för sin styrka och storlek med en mankhöjd över genomsnittet och var vid vite av dödsstraff belagda med exportförbud.